Κωστής Κοκκινόφτας
Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου

ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΥΠΡΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Στα τέλη της δεκαετίας του 1810, ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός και άλλοι επιφανείς κληρικοί και προύχοντες του νησιού μυήθηκαν στη Φιλική Εταιρεία και στις δραστηριότητές της. Οι πολλαπλές δυσχέρειες, όμως, που πήγαζαν από τη μεγάλη απόσταση της Κύπρου από τις περιοχές της επικείμενης εξέγερσης, και ειδικά η εγγύτητά της προς την Αίγυπτο και τη Συρία, όπου υπήρχαν συμπαγείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί και μεγάλη συγκέντρωση τουρκικών στρατευμάτων, η άμεση μεταφορά των οποίων στο νησί θα οδηγούσε σε ανώφελη αιματοχυσία, συνέτειναν, ώστε να μη συμπεριληφθεί στον κεντρικό επαναστατικό σχεδιασμό. Για τον λόγο αυτό, καθορίστηκε στο άρθρο 15 του σχεδίου δράσης των Φιλικών, που διαμορφώθηκε στο Ισμαήλιο της Βεσσαραβίας, τον Οκτώβριο του 1820, ότι η Κύπρος θα συμμετείχε στον αγώνα με οικονομική συνδρομή και αποστολή εφοδίων, σύμφωνα και με τη διαβεβαίωση του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού (1810-1821). Επισκέφθηκε τότε το νησί ο Φιλικός Δημήτριος Ίπατρος από το Μέτσοβο, ο οποίος συνάντησε για τον σκοπό αυτό τον Κυπριανό. Διασώθηκε επίσης επιστολή, ημερομηνίας 8 Οκτωβρίου 1820, του Αλέξανδρου Υψηλάντη, που εστάλη στον Κύπριο Αρχιεπίσκοπο, μέσω του Φιλικού Αντώνιου Πελοπίδα, με την οποία τον καλούσε να στείλει τη συνδρομή του, «διότι η έναρξις του Σχολείου εγγίζει», όπως σημείωνε κατά τον μυστικό τρόπο επικοινωνίας των Φιλικών[1].

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι στην Κύπρο δεν εκδηλώθηκε ένοπλη εξέγερση, οι τοπικές Αρχές εφάρμοσαν σειρά από μέτρα, που αποσκοπούσαν στον αποκεφαλισμό της εκκλησιαστικής και πολιτικής ηγεσίας και τον εκφοβισμό του πληθυσμού. Τα γεγονότα που ακολούθησαν αποτελούν την τραγικότερη πτυχή των μεγάλων δοκιμασιών του Ελληνισμού του νησιού, κατά τη διάρκεια των

1. Τα σχετικά με τον Αρχιεπίσκοπο Κυπριανό και τη Φιλική Εταιρεία βλ. στη μελέτη του Εμμανουήλ Πρωτοψάλτη, Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821, Αθήνα 1971, σ. 13-15, όπου δημοσιεύονται οι επιστολές του Αλέξανδρου Υψηλάντη προς τον Αντώνιο Πελοπίδα και προς τον Κύπριο Αρχιεπίσκοπο, αχρονολόγητη η πρώτη και ημερομηνίας 8 Οκτωβρίου 1820 η δεύτερη. Για το περιεχόμενο του 15ου άρθρου του σχεδίου δράσης της Φιλικής Εταιρείας βλ. Ιωάννη Φιλήμονος, Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως, τ. Α΄, Αθήνα 1859, σ. 53-54.

χρόνων της Τουρκοκρατίας. Οι εκκλησιαστικοί ηγέτες, με επικεφαλής τον Αρχιεπίσκοπο Κυπριανό και τους τρεις Μητροπολίτες Κιτίου Μελέτιο (1810-1821), Πάφου Χρύσανθο (1805-1821) και Κυρηνείας Λαυρέντιο (1816-1821), καθώς και μεγάλος αριθμός προκρίτων, εκτελέστηκαν και οι περιουσίες τους δημεύθηκαν. «Όταν το 1822 πέρασα για τελευταία φορά από τη Λάρνακα», έγραφε ο Σουηδός περιηγητής Γιάκομπ Μπέργκρεν, «ο ελληνικός πληθυσμός του νησιού είχε περιοριστεί σε τέτοιο βαθμό, που πολλά μεγαλοχώρια ήταν εντελώς ακατοίκητα. Τα στρατεύματα του Μουχασίλη δεν άφησαν ψυχή ζωντανή παντού απ' όπου πέρασαν... Η Παναγία ντύθηκε παντού στα μαύρα, πολλά σπίτια ήταν έρημα και πιτσιλισμένα με αίμα»[2].

Αρκετά κείμενα, όπως αυτό του Μπέργκρεν, με άμεση αναφορά στις σφαγές που έγιναν τότε στην Κύπρο, δημοσιεύτηκαν, είτε στις μεγάλες ευρωπαϊκές εφημερίδες της εποχής, είτε σε αυτοτελείς εκδόσεις, και συνέτειναν στην ευρύτερη διάδοση του φιλελληνικού κινήματος και στην αύξηση του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος για την υπόδουλη Ελλάδα. Για παράδειγμα, ο Άγγλος περιηγητής Τζων Κέιρν, σε κείμενο που δημοσίευσε το 1826, αναφέρεται με συγκλονιστικό τρόπο για το μαρτύριο του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού[3], τον οποίο επισκέφθηκε μερικές ημέρες πριν από την εκτέλεσή του. Όπως σημειώνει, όταν τον ρώτησε, γιατί δεν μεριμνούσε για τη σωτηρία του, αφού η πολιτική κατάσταση ήταν τεταμένη και η ζωή του απειλείτο, ο Κύπριος Αρχιεπίσκοπος του δήλωσε ότι

---

2. Μεσεβρινού (= Αντώνη Μυστακίδη), «Ματιές ενός Σουηδού στην Κύπρο το 1820», Ο Κύκλος 3-4 (1980) 106. Το πολύτομο οδοιπορικό του Μπέργκρεν πρωτοδημοσιεύτηκε στη Στοκχόλμη, την περίοδο 1826-28.

3. Για τον βίο και το μαρτύριο του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, «Ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός και η 9η Ιουλίου 1821», Ακτή 79 (2009) 321-342· Του ιδίου, «9 Ιουλίου 1821», στον τόμο: Επιτροπής για την Κύπρο Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (έκδ.), Κύπρος, Αγώνες Ελευθερίας στην Ελληνική Ιστορία, Αθήνα 2010, σ. 189-203. Επίσης βλ. τις πολλές εργασίες και τα έγγραφα, που δημοσιεύτηκαν στους τόμους της Ιεράς Βασιλικής και Σταυροπηγιακής Μονής Μαχαιρά (έκδ.), Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχείον Κειμένων (επιμ. π. Παρασκευά Αγάθωνος), Κύπρος 2009· Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο Μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Επιστημονικός Τόμος (επιμ. π. Παρασκευά Αγάθωνος), Κύπρος 2012 .

θα παρέμενε, για να προσφέρει κάθε δυνατή προστασία στους κινδυνεύοντες Χριστιανούς, και πως είχε αποφασίσει, αν χρειαζόταν, να θυσιαστεί μαζί τους. Σύμφωνα με τον Κέιρν, ο οποίος άντλησε τις πληροφορίες του από αυτόπτες μάρτυρες, ο Κύπριος Αρχιεπίσκοπος οδηγήθηκε στο μαρτύριο, δεικνύοντας ασυνήθιστο θάρρος και μοναδική αξιοπρέπεια[4].

Την ίδια περίοδο έτυχε να βρίσκεται στην Κύπρο ο εβραϊκής καταγωγής προτεστάντης Ιωσήφ Γουώλφ, ο οποίος αφίχθη στη Λευκωσία λίγες ημέρες ύστερα από τα τραγικά γεγονότα της 9ης Ιουλίου. Ο Γουώλφ παρέχει την πληροφορία για πρόταση στον Κυπριανό να προσχωρήσει στο Ισλάμ και να του χαριστεί η ζωή. Όπως σημειώνει, ο Κύπριος Αρχιεπίσκοπος απέρριψε χωρίς δεύτερη σκέψη τα όσα του προτάθηκαν και προσήλθε στο μαρτύριο με τις φράσεις: «Κύριε ελέησον, Χριστέ ελέησον»[5], διδάσκοντας με το παράδειγμα της θυσίας του το μεγαλείο και την αλήθεια της χριστιανικής πίστης.

Την ίδια εποχή, εφημερίδες και περιοδικά, που κυκλοφορούσαν στην Αγγλία, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Αυστρία και αλλού, αποτυπώνουν με έντονα χρώματα τα δεινά του ελληνικού πληθυσμού του νησιού. Ανάμεσα στα άρθρα αυτά συγκαταλέγεται ανώνυμη ανταπόκριση στην εφημερίδα «Notizie del Giorno» της Ρώμης, που εστάλη από τη Ζάκυνθο στις 26/8 Οκτωβρίου 1821 και που αποτελείτο από τη σύνθεση δύο επιστολών, με ημερομηνίες 4/16 και 10/22 Αυγούστου, οι οποίες είχαν προέλευση τη Λάρνακα και είχαν γραφτεί, πιθανόν, από κάποιο μέλος της εκεί ευρωπαϊκής παροικίας. Το άρθρο - ανταπόκριση δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες, στις 25 Οκτωβρίου και στις 2 Νοεμβρίου 1821, και αποτελεί μια από τις συγκλονιστικότερες μαρτυρίες για τις σφαγές και τα δεινά που υπέστη ο ελληνικός πληθυσμός της Κύπρου τον Ιούλιο της χρονιάς εκείνης. Αναφέρεται δε σε επιφανείς Κυπρίους, εκκλησιαστικούς και λαϊκούς, οι οποίοι, είτε βρήκαν

---

4. Για το κείμενο του Κέιρν βλ. John Carne, Letters from the East, v. II, London 1826, σ. 148-186. Ας σημειωθεί ότι μετάφραση στα ελληνικά των εντυπώσεων του Κέιρν για το 1821 στην Κύπρο δημοσίευσε ο Νεοκλής Κυριαζής, «Letters from the East by John Carne Esq., sec. edition, vol. II, London 1826. Εκ της XXII επιστολής, σελ. 148-186», Κυπριακά Χρονικά 7 (1930) 43-75.

5. Για τις εντυπώσεις του Γουώλφ από την Κύπρο βλ. Κωνσταντίνου Σπυριδάκι, «Ο περιηγητής Αιδ. Ιωσήφ Γουώλφ και η Κύπρος», Κυπριακαί Σπουδαί 27 (1963) 11-22 [= Μελέται, Διαλέξεις, Λόγοι, Άρθρα, τ. Α΄ Λευκωσία 1972, σ. 318-329], όπου αναφέρεται ότι το έργο εκδόθηκε «σε πληρέστερη μορφή» το έτος 1861.

μαρτυρικό θάνατο, είτε κατάφεραν να διαφύγουν των σφαγών και να καταφύγουν σε χώρες της Ευρώπης, ώστε να επιβιώσουν[6].

Παρόμοιο είναι το περιεχόμενο και των υπόλοιπων δημοσιευμάτων, που αντλούν τα όσα περιγράφουν από επιστολές, τόσο Ευρωπαίων κατοίκων της Λάρνακας, όσο και ξένων ναυτικών, οι οποίοι διήλθαν με τα καράβια τους από τα λιμάνια της Κύπρου και έγιναν μάρτυρες των γεγονότων. Αρκετά από αυτά αναφέρονται στην άφιξη τουρκικών στρατευμάτων από την Άκκρα της Παλαιστίνης, για να αποτρέψουν τυχόν επανάσταση, καθώς και στη διαφυγή στο Λιβόρνο, στη Μασσαλία και στην Τεργέστη πολλών κατοίκων, που δεν ένιωθαν ασφάλεια μέσα στις νέες συνθήκες[7]. Ενδεικτικά, στην εφημερίδα της Τεργέστης «L' Osservatore Triestino», παρά την αυστηρότατη αυστριακή λογοκρισία, δημοσιεύτηκαν σε τέσσερις συνέχειες, από τον Αύγουστο μέχρι τον Νοέμβριο του 1821, εκτενείς περιγραφές των τουρκικών ωμοτήτων[8].

Επίσης, αρκετά άρθρα, στα οποία εκφραζόταν ο αποτροπιασμός για τις εκτελέσεις των υψηλόβαθμων κληρικών και των προκρίτων, τις λεηλασίες των Μονών και τις σφαγές των αθώων Χριστιανών, δημοσιεύτηκαν στον γαλλικό[9] και βρετανικό τύπο της εποχής. Για παράδειγμα στην ετήσια έκδοση ιστορίας, πολιτικής επικαιρότητας και λογοτεχνίας του έτους 1822, που τυπώθηκε στο

---

6. Για το κείμενο αυτό και σχετικά σχόλια βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, «Η ιταλική εφημερίδα "Notizie del Giorno" και τα γεγονότα του 1821 στην Κύπρο», Πολιτιστική Κύπρος 7 (1997) 11-22, όπου γίνεται αναφορά στις μέχρι τότε δημοσιεύσεις του κειμένου, το οποίο έκτοτε αναδημοσιεύτηκε αρκετές φορές, όπως στους τόμους: Μονής Μαχαιρά (έκδ.), Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Αρχείον Κειμένων, ό.π., σ. 332-343· Θεόδωρου Παπαδόπουλλου (επιμ.), Η εκατόμβη της 9ης Ιουλίου. Ιστοριογραφική - Ποιητική - Εκκλησιαστική τεκμηρίωσις, Λευκωσία 2013, σ. 5-15, και αλλού.

7. Ενδεικτικά βλ. Μονής Μαχαιρά (έκδ.), Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Αρχείον Κειμένων, ό.π., σ. 324-331, 353-366, όπου παρατίθενται τέσσερα σχετικά άρθρα από ιταλικές εφημερίδες και ένα από αγγλική.

8. Όλγας Κατσαρδή-Hering, Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830), τ. Α΄, Αθήνα 1986, σ. 348-349.

9. Για τέτοια σχετικά δημοσιεύματα γίνεται αναφορά από τον Βασίλειο Σφυρόερα, Ωδίνες και οδύνη μιας Επανάστασης. Το 1821 στην Κύπρο, Λευκωσία 1993, σ. 14-15.

Λονδίνο, γίνεται αναφορά στα όσα διαδραματίστηκαν τότε στο νησί. Όπως σημειώνεται σχετικά, η Κύπρος ήταν μια χώρα ευημερούσα, αλλά αμέσως μετά την έναρξη της επανάστασης ο χριστιανικός πληθυσμός της περιήλθε σε απόγνωση, αφού αρχικά 25.000 σφαγιάστηκαν και ακολούθως 74 χωριά με 18,000 κατοίκους καταστράφηκαν, πολλοί άνδρες και γυναίκες εκτελέστηκαν ή πωλήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής, ενώ τα παιδιά κάτω των τεσσάρων ετών σφαγιάστηκαν ή ρίχτηκαν στη θάλασσα. Ακόμη, αναφέρεται στις λεηλασίες των Μονών και στον αφανισμό των μοναχών από τους κατακτητές[10].

Η συμβολή, όμως, της Κύπρου στην Ελληνική επανάσταση του 1821 δεν περιορίζεται στα γεγονότα της 9ης Ιουλίου, αλλά υπήρξε πολύπλευρη και πολυδιάστατη. Μαρτυρείται δε από την περίοδο των προεργασιών της, στα τέλη του 18ου αιώνα, με την ενεργό συμπαράσταση του λόγιου Ιωάννη Καρατζά από τη Λευκωσία στο διαφωτιστικό και επαναστατικό έργο του Ρήγα Φεραίου. Ο θάνατός του, τον Ιούνιο του 1798, στις φυλακές του Βελιγραδίου, μαζί με τον Ρήγα και τους άλλους συντρόφους τους, αποτελεί μια πρώτη «εισφορά» της Κύπρου στους αγώνες του Ελληνισμού για ελευθερία[11].

---

10. «Even in islands, where no symptoms of revolt had appeared, the Turks glutted their appetite for misery and blood. Cyprus fared little better than Scio. In the districts of Paphos, Amathount and Famagousta, twenty-five thousand Christians fell, during the months of July and August, by the hands of the Turkish soldiery. Seventy-four villages, containing a population of 18,000 Christians, were destroyed; the old men and the married women were massacred; the children under four years of age, were butchered or thrown into the sea; the rest were sold for slaves. The churches and the monasteries, in a district of 40 square leagues, disappeared; the priests and monks, without exception, received the crown of martyrdom, and perished in torments. One part of the island was occupied by the troops of the pacha of Egypt; that part alone enjoyed tranquillity; and it was to the presence of the Egyptian commander, that even the Franks themselves owed their safety». Βλ. The Annual Register of a view of the History, Politics and Literature of the year 1822, London 1823, σ. 276.

11. Για τον Ιωάννη Καρατζά και το έργο του βλ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, Κυπριακή Λογιοσύνη 1571-1878, Λευκωσία 2002, σ. 163-164· Κωστή Κοκκινόφτα, «Κύπριοι λόγιοι και εκδοτική δραστηριότητα στα τέλη του 18ου - αρχές 19ου αι.», στον τόμο: Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (έκδ.), Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου, Αθήνα 2016, σ. 437-439.

Στη συνέχεια, με την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και την έναρξη των επαναστατικών διεργασιών, πολλοί Κύπριοι, με πρώτους όσους διέμεναν στις παροικίες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και σε πόλεις της Ευρώπης, μυήθηκαν σε αυτήν και συμμετείχαν στην προετοιμασία της. Αρχικά δε, με την έναρξη της επανάστασης, αρκετοί Κύπριοι αγωνίστηκαν μαζί με τον Υψηλάντη για την επιτυχία της, με πιο γνωστό τον Ιερολοχίτη Αγγελή τον Κύπριο[12]. Σχετικά πρόσφατα η ιστορική έρευνα κατέγραψε τα ονόματα άλλων τεσσάρων Κυπρίων συντρόφων του Υψηλάντη, οι οποίοι μετά την αποτυχία του κινήματος διέφυγαν στη Ρωσία, όπου τέθηκαν υπό περιορισμό: των Ζαχαρία Λεοντή, Φίλιππου Γεωργίου, Γιάννη Τσολάκη και Σάββα Ντιορτή[13]. Είναι αξιοσημείωτο ακόμη, ότι ο αδελφός του Αγγελή, Ζήνων, ανατινάχθηκε μαζί με τον Γιωργάκη Ολύμπιο στη Μονή του Σέκου, στις αρχές της επανάστασης[14].

Παρόμοια κινητοποίηση ανάμεσα στους Κυπρίους παρατηρήθηκε και σε άλλες περιοχές, όπου υπήρχαν ελληνικές παροικίες. Ανάμεσά τους περιλαμβάνεται και ο Κύπριος εθελοντής Ιωάννης Σταυριανός από τη Λόφου, ο οποίος στα απομνημονεύματά του διασώζει τον τρόπο στρατολόγησής του από «Δερβίση ιεραπόστολο της Εταιρείας» στην Αλεξανδρέττα της Συρίας, καθώς και τα σχετικά με την κάθοδό του στην επαναστατημένη Ελλάδα από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, επικεφαλής μικρής ομάδας Κυπρίων και Κρητών αγωνιστών, που χρηματοδότησε ο ίδιος[15].

Υπήρξαν επίσης αρκετές περιπτώσεις Κυπρίων, οι οποίοι συμμετείχαν στον αγώνα σε μεγαλύτερες ομάδες συμπατριωτών τους. Είναι ενδεικτικό το παράδειγμα της Ιωνίου Φάλαγγας, που συστήθηκε το 1826 στο Ναύπλιο και που τέθηκε κάτω από την αρχηγία του Γιαννακού Καρόγλου, όπου στον γνωστό κατάλογο με τους 359 άνδρες της περιλαμβάνονται και τα ονόματα 19 νέων από

12. Λοΐζου Φιλίππου, Κύπριοι Αγωνισταί, Λευκωσία 1953, σ. 85-90.

13. Νικολάι Τοντόρωφ, Η Βαλκανική διάσταση της επανάστασης του 1821, Αθήνα 1982, σ. 257, 263, 280, 289.

14. Άντρου Παυλίδη, Οι Κύπριοι στους αγώνες του 1821, Λευκωσία 2011, σ. 90.

15. Ελένης Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη (επιμ.), Ιωάννου Σταυριανού (1804-1887). Πραγματεία των περιπετειών του βίου μου, Αθήνα 1982, σ. 153.

την Κύπρο[16]. Στο δε Ιστορικό και Εθνολογικό Μουσείο στην Αθήνα σώζεται πολεμική σημαία με την επιγραφή «ΣΗΜΕΑ ΕΛΗΝΗΚΙ ΠΑΤΡΗΣ ΚΥΠΡΟΥ», η οποία πιθανόν να ανήκε σε ξεχωριστή ομάδα Κυπρίων αγωνιστών, που έλαβαν μέρος στις πολεμικές αναμετρήσεις[17].

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στο Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας και σε ιδιωτικά αρχεία σώζονται αρκετά πιστοποιητικά Κυπρίων αγωνιστών, που αναφέρονται στη δράση και την προσφορά τους. Παρόμοιες αναφορές για συμμετοχή Κυπρίων στον αγώνα γίνονται επίσης στα απομνημονεύματα οπλαρχηγών, σε διάφορα προξενικά έγγραφα και σε άλλες πηγές, η επεξεργασία των οποίων μας επιτρέπει να υπολογίσουμε τον αριθμό τους σε χίλιους περίπου, που είναι εξαιρετικά μεγάλος, αν αναλογιστούμε ότι ο ελληνικός πληθυσμός του νησιού ανερχόταν τότε στις ογδόντα έως εκατόν χιλιάδες κατοίκους[18].

Ανάμεσά στους Κύπριους αγωνιστές του 1821 περιλαμβάνονται και οι αδελφοί Κυπριανός, Νικόλαος και Αρχιμανδρίτης Θεοφύλακτος Θησέα, ανεψιοί του απαγχονισθέντος Αρχιεπισκόπου Κυπριανού, οι οποίοι πριν από την επανάσταση διατηρούσαν εμπορικό γραφείο στη Μασσαλία[19]. Σε αυτό

---

16. Βασίλειου Σφυρόερα, «Συμμετοχή των Κυπρίων εις την Ιώνιον Φάλαγγα του 1821», Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, τ. Γ΄-1, Λευκωσία 1973, σ. 377-383.

17. Βλ. Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου (έκδ.), Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Έκθεση κειμηλίων, Αθήνα 1991, σ. 32, όπου παρατίθεται φωτογραφία της σημαίας αυτής.

18. Σημαντικός αριθμός εγγράφων Κυπρίων αγωνιστών του 1821 δημοσιεύτηκαν από τους Λ. Φιλίππου, Κύπριοι Αγωνισταί, ό.π., σ. 1-143· Θουκυδίδη Ιωάννου, «Χορηγούμεν το αργυρούν αριστείον του υπέρ ανεξαρτησίας της πατρίδος πολέμου εις τα τεσσαράκοντα επτά άτομα...», Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 23 (1997) 273-301· Γεώργιου Χατζηκωστή, Αρχείον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη, τ. Γ΄, Λευκωσία 2008, σ. 8-359.

19. Εκτός από τη βιβλιογραφία, για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια, για το εμπορικό γραφείο των Θησέων στη Μασσαλία βλ. Roger Milliex, «Έλληνες και Φιλέλληνες της Μασσαλίας (1793-1983)», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 58 (1984) 318-319, όπου αξιοποιείται η διδακτορική διατριβή του Pierre Echinard,

δραστηριοποιείτο κυρίως ο Νικόλαος και ίσως ο Θεοφύλακτος[20], ενώ ο Κυπριανός παρέμενε στην Κύπρο, από όπου διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στην προώθηση των εμπορικών σχέσεων των χωρών της Μέσης Ανατολής με τη Γαλλία. Σταδιακά το εμπορικό γραφείο της Μασσαλίας διεύρυνε κατά πολύ τον κύκλο των εργασιών του και ο Νικόλαος αναδείχθηκε σε σημαντικό στέλεχος της ελληνικής παροικίας της πόλης. Όπως αναφέρεται σχετικά, με βάση αρχειακές πηγές της εποχής, ήδη από το 1818 οι Ορθόδοξοι κάτοικοι της πόλης εκκλησιάζονταν περιοδικά στην κατοικία, όπου διέμενε, ενώ υπήρξε και μέλος του «Ελληνόγλωσσου Ξενοδοχείου» του Παρισιού και βασικό στέλεχος της Φιλικής Εταιρείας[21]. Ας σημειωθεί ακόμη, ότι ο Νικόλαος υπήρξε απόφοιτος της Σχολής των Κυδωνιών και εκδότης σε μεταγενέστερο χρόνο του έργου «Ομήρου Ιλιάς» με προσθήκη τη «Βατραχομυομαχία» από τον πολύ σημαντικό Λαυρεντιανό κώδικα του Θεόδωρου Γαζή (Φλωρεντία 1811-1812)[22].

Αμέσως δε, μετά την έναρξη της επανάστασης, το γραφείο των Θησέων στη Μασσαλία εξελίχθηκε σε κέντρο συλλογής εφοδίων και στράτευσης εθελοντών για την επαναστατημένη Ελλάδα, με τον Νικόλαο να πρωτοστατεί στην εγγραφή τους σε διάφορες πόλεις της Γαλλίας, όπως για παράδειγμα στη Λυών. Ακολούθως, ως καλός γνώστης των θαλάσσιων συγκοινωνιών της εποχής, μεριμνούσε για την προώθησή τους στην Ελλάδα, όπως μέσω του Λιβόρνο, με το οποίο διατηρούσε εμπορικές σχέσεις. Όπως αναφέρεται, στο γραφείο της Μασσαλίας κατατάσσονταν αρχικά οι Γάλλοι εθελοντές και στη συνέχεια όσοι ξένοι υπήκοοι έφθαναν στη γαλλική αυτή πόλη, με τη βοήθεια των φιλελληνικών

Grecs et Philhellènes a Marseille de la revolution francaise a l' independance de la Grèce, Marseille 1973.

20. Είναι αξιοσημείωτο ότι, παρά το γεγονός ότι κατά καιρούς γίνονται από αρκετούς συγγραφείς αναφορές στην παρουσία του Αρχιμανδρίτη Θεοφύλακτου στη Μασσαλία, εντούτοις μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί κάποιο ιστορικό τεκμήριο της περιόδου, που να την επιβεβαιώνει.

21. Γεώργιου Τσίλη, Η Ελληνική Παροικία της Μασσαλίας, Αθήνα 2000, σ. 18, 88, 111 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων).

22. Για το συγγραφικό και εκδοτικό έργο του Νικόλαου Θησέα βλ. Π. Κιτρομηλίδη, Κυπριακή Λογιοσύνη, ό.π., σ. 146-148· Κ. Κοκκινόφτα, «Κύπριοι λόγιοι και εκδοτική δραστηριότητα», ό.π., σ. 439-440.

επιτροπών της Γερμανίας και της Ελβετίας, με τον Νικόλαο να καταβάλλει ο ίδιος, προφανώς, τις μεγάλες δαπάνες συντήρησης και προώθησής τους[23]. Με δαπάνες δικές του έφθασαν επίσης στην Ελλάδα οι Ιταλοί Φιλέλληνες Π. Ταρέλλα και Α. Δάνια, οι οποίοι πολέμησαν στη μάχη του Πέτα, στις 4 Ιουλίου 1822, όπου βρήκαν ηρωικό θάνατο[24]. Αναμφίβολα, η δράση του Νικόλαου Θησέα συγκαταλέγεται ανάμεσα στις πλέον σημαντικές, που έχουν να επιδείξουν οι Έλληνες της διασποράς στον τομέα της διόγκωσης του φιλελληνικού κινήματος και της παροχής βοήθειας στην επαναστατημένη Ελλάδα[25].

Σημαντικό τεκμήριο της θέλησης των Κυπρίων να αγωνιστούν «συμφώνως με τους λοιπούς αδελφούς Έλληνας» αποτελεί η προκήρυξη της 6ης Δεκεμβρίου 1821, με την οποία εξουσιοδοτούσαν τον προαναφερθέντα Νικόλαο Θησέα, «να ετοιμάση δύναμιν στρατιωτικήν και κινηθή κατά των εχθρών», καθώς και να ενεργεί «ως πληρεξούσιος και να προβή σε όποιες νομίζει καλύτερες ενέργειες» για την απελευθέρωση της Κύπρου. Η προκήρυξη αυτή υπογράφηκε σε ευρωπαϊκή πόλη, πιθανότατα στη Μασσαλία, όπου δραστηριοποιούνταν οι Θησείς (υπάρχει και η άποψη, ότι υπογράφηκε στη Ρώμη ή στο Παρίσι[26]), από τον Τριμυθούντος

---

23. Η δράση του αυτή βεβαιώνεται σε έγγραφα της εποχής, όπου μαρτυρείται επίσης και η σημαντική συμβολή του στην επανάσταση, ύστερα από την κάθοδό του στην Ελλάδα. Βλ. Γ. Τσίλη, Η Ελληνική Παροικία της Μασσαλίας, ό.π., σ. 143-146, 226-231.

24. Άγγελου Παπακώστα, «Η συμβολή της Κύπρου εις την Επανάστασιν του Εικοσιένα», Νέα Εστία 29 (1955) 1173· Αριστείδη Κουδουνάρη, «Η οικογένεια των Θησέων», Κυπριακαί Σπουδαί 38-39 (1975) 80.

25. Για τους αδελφούς Θησέα και τη δράση τους βλ. Αρ. Κουδουνάρη, «Η οικογένεια των Θησέων», ό.π., σ. 77-92· Κώστα Κύρρη, «Νέαι Ειδήσεις και Ανέκδοτα Έγγραφα περί Κυπριανού Θησέως, Νικολάου Θησέως και του πατρός αυτών Οικονόμου Παπά Σάββα», Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 11 (1981-1982) 427-453· Ανδρέα Τηλλυρίδη - Κώστα Κύρρη, «Ανέκδοτοι επιστολαί των Νικολάου και Θεοφυλάκτου Θησέως από τα Αρχεία της Αρχιεπισκοπής Κύπρου», Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 11 (1981-1982) 455-481.

26. Ενισχυτικό της άποψης ότι η διακήρυξη υπεγράφη στη Μασσαλία είναι και το γεγονός, ότι ο Έξαρχος Ιωαννίκιος, ύστερα από τις σφαγές της 9ης Ιουλίου, διέφυγε, όπως μαρτυρεί ο ίδιος, στη γαλλική αυτή πόλη. Βλ. Μονής Μαχαιρά (έκδ.), Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Αρχείον Κειμένων, ό.π., σ. 413.

Σπυρίδωνα, τον Έξαρχο και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Κύπρου (1840-1849) Ιωαννίκιο, τον Αρχιμανδρίτη Θεοφύλακτο Θησέα και άλλους επτά Κύπριους διαφυγόντες των σφαγών της 9ης Ιουλίου 1821[27].

Υλοποιώντας την ανωτέρω απόφαση, ο μεν Νικόλαος Θησέας κατήλθε, μετά την υπογραφή της, στην επαναστατημένη Ελλάδα για διαβουλεύσεις με την Προσωρινή Διοίκηση, μερικοί δε άλλοι Κύπριοι, με επικεφαλής τους Έξαρχο Ιωαννίκιο[28] και Αρχιμανδρίτη Θεοφύλακτο Θησέα, μετέβηκαν, στα μέσα του 1823, στο Λονδίνο, όπου συνδέθηκαν με τους φιλελληνικούς κύκλους της πόλης. Ήρθαν τότε σε επαφή με τον Μαυροβούνιο στρατηγό του Ναπολέοντα, Ντε Βιντζ (de Wintz), ο οποίος την περίοδο 1822-1824 διέμενε στη βρετανική πρωτεύουσα και είχε τη φήμη γενναίου και έμπειρου στρατιωτικού. Διευθέτησαν δε την οργάνωση εκστρατευτικού σώματος 2,000 αντρών, που θα πολεμούσε στην Ελλάδα και ακολούθως στην Κύπρο, και συμφώνησαν με τον Ντε Βιντζ να τεθεί επικεφαλής. Ταυτόχρονα τον εξουσιοδότησαν να συνάψει το πολύ σημαντικό για την εποχή δάνειο των 800 χιλιάδων λιρών από την αγγλική χρηματαγορά, που ήταν απαραίτητο για τη συγκρότηση και την προώθηση των εθελοντών στην Ελλάδα.

Για τον λόγο αυτό, την άνοιξη του 1823, εστάλη στην Πελοπόννησο ο Άγγλος φιλέλληνας Ρόμπερτ Πήκοκ (Robert Peakock), συνοδευόμενος από τον Κεφαλλονίτη έμπορο Σπυρίδωνα Κοργιαλένιο, για να ζητήσει την εξουσιοδότηση του Βουλευτικού Σώματος, αφού οι δανειστές ζητούσαν βαρύτατες εγγυήσεις, ώστε να προχωρήσουν στην παραχώρηση του δανείου. Ακολούθως δε, τον Ιούλιο του 1823, εστάλη και δεύτερη αντιπροσωπεία, αποτελούμενη από τον φιλέλληνα

---

27. Η διακήρυξη πρωτοδημοσιεύτηκε σε κυπριακή εφημερίδα του έτους 1910. Βλ. Εφημερίς του Λαού, 2.1.1910. Στη συνέχεια αναδημοσιεύτηκε από πολλούς συγγραφείς, όπως παλαιότερα από τους Ιερώνυμο Περιστιάνη, Γενική Ιστορία της Νήσου Κύπρου, Λευκωσία 1910, σ. 779-781· Νεοκλή Κυριαζή, «Τσελεπής Χατζηπετράκης Κυθέρειος», Κυπριακά Χρονικά 1 (1923) 320-322, καθώς και πρόσφατα στον τόμο της Μονής Μαχαιρά (έκδ.), Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Αρχείον Κειμένων, ό.π., σ. 376-378, και αλλού.

28. Για τον Έξαρχο και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Ιωαννίκιο βλ. Λοΐζου Φιλίππου, Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας, Λευκωσία 1975, σ. 149-153· Ανδρέα Μιτσίδη, «Η Εκκλησία της Κύπρου κατά την Τουρκοκρατία», στον τόμο: Θεόδωρου Παπαδόπουλλου (επιμ.), Ιστορία της Κύπρου, τ. ΣΤ΄, Λευκωσια 2011, σ. 753-761.

αξιωματικό του επιτελείου του Ντε Βιντζ, Ντε Μοντενάκ (De Montenach), και τον Αρχιμανδρίτη Θεοφύλακτο Θησέα, με συγκεκριμένες προτάσεις για τη σύναψη του δανείου και τη δημιουργία τακτικού σώματος Φιλελλήνων, που θα συμμετείχαν στον ελληνικό αγώνα. Στη συνέχεια ο Ντε Βιντζ μερίμνησε, ώστε, τον Ιανουάριο του 1824, το χρηματιστηριακό πρακτορείο Χ. Χέντρικς (H. Hendriks) να δημοσιεύσει σε αγγλικές εφημερίδες και σε ειδικά έντυπα την προκήρυξη, με την οποία εξαγγέλλετο η σχετική αίτηση.

Η ενέργεια αυτή, όμως, δεν είχε την επίσημη έγκριση των μελών του Βουλευτικού Σώματος, που την ίδια εποχή διαπραγματεύονταν στο Λονδίνο τη σύναψη μεγάλου δανείου για τις δικές τους άμεσες ανάγκες με τους απεσταλμένους τους, Ιωάννη Ορλάνδο και Ανδρέα Λουριώτη. Ένας δε από τους κυριότερους λόγους της εναντίωσής τους ήταν και η δυσπιστία, που είχε δημιουργηθεί στα μέλη του φιλελληνικού κομιτάτου της βρετανικής πρωτεύουσας και στους χρηματιστηριακούς κύκλους της πόλης, αφού διαπίστωναν ότι δύο διαφορετικές ομάδες επεδίωκαν την εξασφάλιση παρόμοιου δανείου για τη χρηματοδότηση της επανάστασης. Το ζήτημα περιπλέχθηκε περαιτέρω, όταν έγινε γνωστή και η προσπάθεια, που τα μέλη του Τάγματος των Ιπποτών της Μάλτας κατέβαλλαν την ίδια ακριβώς περίοδο στο Λονδίνο, για να συνάψουν δάνειο, το οποίο θα χρησιμοποιείτο, δήθεν, για την απελευθέρωση της Κύπρου, ενώ στην πραγματικότητα κύριος στόχος τους ήταν η κατάληψη της Ρόδου ή κάποιου άλλου νησιού του Αιγαίου και η εκεί εγκατάστασή τους[29].

Ας σημειωθεί ότι οι δύο επιτροπές, των Κυπρίων με επικεφαλής τον Έξαρχο Ιωαννίκιο και τους εκπροσώπους του Βουλευτικού Σώματος, Ορλάνδο και Λουριώτη, συναντήθηκαν στο Λονδίνο, χωρίς, όμως, να επιτύχουν συντονισμό των ενεργειών τους. Αντίθετα, είχε ως αποτέλεσμα να καταγγελθούν οι Ντε Βιντζ και Έξαρχος Ιωαννίκιος, ότι ενεργούσαν χωρίς επίσημη εξουσιοδότηση, γεγονός που προκάλεσε αναμεταξύ τους κατηγορίες περί τυχοδιωκτισμού και δημιούργησε διάσπαση και επιβλαβή διαίρεση. Ύστερα από την εξέλιξη αυτή οι Ντε Βιντζ και Ιωαννίκιος απέστειλαν στην Ελλάδα, τον Αύγουστο του 1824, τον γιο του πρώτου, Δημήτριο, και τον Κερκυραίο Γεώργιο Δημητρίου Παπανικόλα, με επιστολές τους,

---

29. Για τις προσπάθειες των Ιπποτών της Μάλτας να συνάψουν δάνειο στο Λονδίνο βλ. Αναστάσιου Λιγνάδη, Το πρώτον δάνειον της Ανεξαρτησίας, Αθήνα 1970, σ. 143-156· Εμ. Πρωτοψάλτη, Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821, ό.π., σ. 25-30.

όπου εξηγούσαν τη σημασία που θα είχε η εκστρατεία απελευθέρωσης της Κύπρου, αφού θα προκαλούσε αντιπερισπασμό στους κατακτητές και θα δημιουργούσε μια ισχυρή πολεμική και πλουτοφόρο βάση για τον ελληνικό αγώνα. Παρόλα αυτά, τα μέλη του Βουλευτικού Σώματος ενέμεναν στην αντίθεσή τους για σύναψη τοπικών δανείων, αφού θεωρούσαν ότι έβλαπταν την εξασφάλιση του γενικότερου δανείου[30].

Παρόμοια άποψη είχαν και πολλοί επιφανείς Κύπριοι, οι οποίοι αγωνίζονταν τότε στην Ελλάδα, όπως οι Κυπριανός Θησέας, Χαράλαμπος Μάλης, Κυπρίδημος Γεωργιάδης, Γεώργιος Δαυίδ Οικονομίδης και Δημήτριος Οικονομίδης, οι οποίοι απέστειλαν σχετική επιστολή, ημερομηνίας 2 Απριλίου 1825, στα μέλη του Εκτελεστικού Σώματος. Οι ανωτέρω, αν και αποδέχονταν τους σχεδιασμούς των Ντε Βιντζ και Έξαρχου Ιωαννικίου, δεν συμφωνούσαν στην εκχώρηση σε άλλους του δικαιώματος να ενεργούν για τον υπέρ της ελευθερίας αγώνα της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Το γεγονός αυτό συνέτεινε τελικά, ώστε το φιλόδοξο σχέδιο της συγκρότησης εκστρατευτικού σώματος, για την απελευθέρωση και της Κύπρου, να ναυαγήσει[31].

Ας σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο ορισμένοι από τους ανωτέρω Κυπρίους, που αγωνίζονταν στην Ελλάδα, όπως ο Κυπριανός Βικέντιος, σε συνεργασία με Έλληνες οπλαρχηγούς, σχεδίασαν τη δημιουργία αντιπερισπασμού στις τουρκικές στρατιωτικές δυνάμεις με την πρόκληση επανάστασης στον Λίβανο και στη Συρία

---

30. Για τη στάση της ελληνικής αντιπροσωπείας στο Λονδίνο έναντι των προσπαθειών για τη σύναψη του κυπριακού δανείου βλ. Αν. Λιγνάδη, Το πρώτον δάνειον της Ανεξαρτησίας, ό.π., σ. 137-142.

31. Για το ζήτημα αυτό βλ. Σπύρου Λουκάτου, «Κυπριακαί σελίδες της ελληνικής εθνεγερσίας», Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, τ. Γ-1΄, Λευκωσία 1973, σ. 197-226· Ντίνου Κονόμου, «Ενέργειες για τη σύναψη κυπριακού δανείου κατά την ελληνική εθνεγερσία», Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών 6 (1972-1973) 237-268, όπου σε αμφότερα παρατίθενται και σχετικές επιστολές του Ιωαννικίου. Ωστόσο, ο τελευταίος, παρά τη βεβαιωμένη εμπλοκή του στην όλη προσπάθεια και τη στήριξη, που παρέσχε στις ενέργειες του Ντε Βιντζ, σε μεταγενέστερο κείμενό του παρουσιάζει ως ύποπτη και συμφεροντολογική τη στάση του, όπως και του Αρχιμανδρίτη Θεοφύλακτου Θησέα. Βλ. Μονής Μαχαιρά (έκδ.), Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Αρχείον Κειμένων, ό.π., σ. 412-416.

και μυστική εκστρατεία απελευθέρωσης της Κύπρου. Παρά τις διαφωνίες, που προέκυψαν ανάμεσά τους, αφού το Βουλευτικό Σώμα δεν ευνοούσε κάτι τέτοιο, απεστάλησαν για τον σκοπό αυτό, τον Μάρτιο του 1826, 14 πλοία και 2,000 άνδρες, που, όμως, απέτυχαν οικτρά, λόγω κακής οργάνωσης. Κατηγορήθηκαν δε για ληστείες και λεηλασίες, τόσο στον Λίβανο, όσο και στην Κύπρο[32].

Η συμμετοχή της Κύπρου στην επανάσταση του 1821 και οι σφαγές της 9ης Ιουλίου του 1821 υπήρξαν οι βασικοί λόγοι, ώστε ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας, Ιωάννης Καποδίστριας, να αναφέρει, το 1827, σε εκπρόσωπο του Αγγλικού Υπουργείου των Εξωτερικών, ότι θεωρούσε πως τα όρια του υπό ίδρυση ελληνικού κράτους καθορίζονταν «υπό του αίματος, του εκχυθέντος εις τα σφαγεία των Κυδωνιών, της Κύπρου, της Χίου, της Κρήτης, των Ψαρών και του Μεσολογγίου». Παρόμοια ήταν η αναφορά του και σε υπόμνημα, που υπέβαλε, τον Οκτώβριο του 1828, στους πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίοι συνεδρίαζαν στον Πόρο, όπου τόνιζε ότι η ιστορία και τα αρχαιολογικά μνημεία μαρτυρούν ότι «η Ρόδος, η Κύπρος και τόσαι άλλαι ακόμη (νήσοι) είναι της Ελλάδος διαμελίσματα». Την ίδια περίοδο, οι Κύπριοι Αρχιερείς και ορισμένοι από τους πλέον επιφανείς προύχοντες του νησιού, με δύο επιστολές τους προς τον Καποδίστρια, ζητούσαν τη βοήθειά του για την απελευθέρωσή του και κατ' επέκταση τη συμπερίληψή του στο ελληνικό κράτος[33]. Το ίδιο ζήτημα τέθηκε έκτοτε επανειλημμένως.

---

32. Εμ. Πρωτοψάλτη, Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821, ό.π., σ. 58-82· Β. Σφυρόερα, Ωδίνες και οδύνη μιας Επανάστασης, ό.π., σ. 19-23.

33. Για τον Καποδίστρια και την Κύπρο βλ. Νίκου Καραπατάκη, Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Κύπρος, Κύπρος 1970· Εμ. Πρωτοψάλτη, Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821, ό.π., σ. 82-108· Σπύρου Παπαγεωργίου, Ο Καποδίστριας και οι ρίζες του Κυπριακού, Αθήνα 1977· Σπύρου Λουκάτου, «Καποδίστριας και Κύπρος», Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, τ. Γ΄, Λευκωσία 1987, σ. 99-127· Νίκου Ορφανίδη (επιμ.), Τιμή στον Ιωάννη Καποδίστρια, Λευκωσία 2008 (ιδίως βλ. Πέτρου Παπαπολυβίου, «Καποδίστριας και Κύπρος», ό.π., σ. 102-129)· Γιώργου Γεωργή (επιμ.), Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας. Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις, Αθήνα 2015 (ιδίως βλ. Μαρίας Παναγιώτου, «Ὀψεις της ελληνικής ναυτιλιακής ανάπτυξης επί Καποδίστρια και ελληνικά πλοία στην Κύπρο, 1828-1831», ό.π., σ. 215-229· Αριστείδη Κουδουνάρη, «Οικογένεια

Δημοσιεύτηκε στον τόμο: Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (έκδ.), Ο Διεθνής περίγυρος και ο Φιλελληνισμός κατά την Ελληνική Επανάσταση. Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου, Αθήνα 2017, σ. 307-318.

Γονέμη (η εκ μητρός καταγωγή του Κυβερνήτη)», ό.π., σ. 251-254· Κυριάκου Ιακωβίδη, «Κύπριοι στη διοίκηση Καποδίστρια», ό.π., σ. 255-266).